

МАСКУЛІНІЗОВАНЕ ВИРАЖЕННЯ NOMINA FEMININA ТА ФЕМІНІЗОВАНЕ ВИРАЖЕННЯ NOMINA MASCULINA У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ: ВЗАЄМОДІЯ «СВОГО» І «ЧУЖОГО»

У статті через опозицію «свій» — «чужий» розглядаються факти маскулінізованого вираження фемінінності та фемінізованого вираження маскулінності в українській, російській та чеській мовах з метою виявлення характеру їх оцінності і гендерних асиметрій.

Ключові слова: маскуліноцентричність мови, маскулінність, фемінінність, гендерні асиметрії.

Двочленне аксіологічне протиставлення «свого» та «чужого» особливо характерне для архаїчної, повсякденної свідомості, для колективного несвідомого: чужий (cizí) — від гот. *thiuda*, лит. *tautà* «народ», відповідно, чужі — «ті, що не належать до моєї сім'ї, родини, люди»¹. Маскуліноцентричність слов'янських культур та мов як природний результат патріархальних констант суспільного мислення зумовлює, відповідно, «чоловічу» систему координат протиставлення «свій» — «чужий»: чоловіче начало беззастережно асоціюється зі «своїм» світом, у той час як відношення до жіночого начала є таким же двоїм, як і до роду, з якого брали дружину; це «своє», але «своє чуже»².

Опозиція *чоловіче* — *жіноче* належить до основоположних опозицій, тих, що зародилися разом із людством. У сучасній антропоцентричній парадигмі наукових досліджень *Чоловік* та *Жінка* як базові концепти культури вивчаються з огляду на дихотомію *sex* — *gender*. Соціологи та філософи не лише розрізняють, а й протиставляють їх за цією ознакою (С. де Бовуар, Р. Столлер, Е. Оуклі, Т. Парсон). Утім, будь-яка опозиція обов'язково передбачає і зону перетину, ту інтегральну ознаку, за якою елементи опозиції протиставляються. Факти мови свідчать про те, що *sex* і *gender* далеко не завжди відображають відношення контрарної протиставленості: вони комплементарні, у більшості випадків взаємодіють, взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одне одного. До того ж будь-який чоловік є сином жінки. Навіть апостол Павло, який у своїх проповідях визначив жінці місце, підвладне чоловікові, вважав, що немає ані чоловіка без жінки, ані жінки без чоловіка. Лише оптимальний баланс *Я (свого)* та *Чужого*, своєрідний симбіоз *свого* і *чужого* може визначити нові можливості для підтримання цінності *Я*, забезпечити його подальше існування поряд із *Чужим* через можливий конструктивний діалог між ними. Така діалогічність уможливлена, на думку О. О. Селіванової, увиразненням рис *свого* й *чужого* в індивідуальній та колективній свідомості, осмисленням *свого* на тлі *чужого*, наданням *свого чужому*³.

¹ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— S. 61.

² Попович М. В. Мироззрение древних славян.— К., 1985.— С. 78.

³ Селіванова О. О. Опозиція *свій* — *чужий* в етносвідомості // Мовознавство.— 2005.— № 1.— С. 27.

У проєкції на стать як соціокультурну категорію опозиція чоловічого та жіночого пояснюється через опозиції свого й чужого, правого та лівого, прямого та кривого, хорошого та поганого (М. Толстим на підставі когнітивно-культурологічних студій у сербській народній культурі виявлено 17 різновидів опозиції чоловіче — жіноче⁴) і виявляється безпосередньо пов'язаною з відношенням належності з огляду на універсальні еталонні категорії маскуліності та фемініності. Таким чином, у свідомості носіїв мови протиставлення чоловічого та жіночого фіксується через системи тих колективних цінностей і суспільних (аксіологічних) оцінок, що супроводжують еталонні уявлення про чоловіка та жінку: чоловіча душа — активна, вона «тверда, пряма, міцна, наполеглива. Вона наступає, рухається вперед, бере гору, завойовує. Ідеал жіночого характеру, поведінки та життя, взагалі усього нарису її душі — ніжність, м'якість, податливість, поступливість»⁵.

В. І. Даль не випадково тлумачив стать (пол) як «одну із родових половин»⁶. Попри те, що чоловік та жінка суттєво відрізняються одне від одного, вони дуже подібні. Кожна стать має свої, добрі та злі сторони, які, однак, не є характерними для якоїсь окремої статі: представники кожної статі виявляють більше чи менше позитивних та негативних рис статі протилежної. Чоловік та жінка доповнюють одне одного, утворюють єдине ціле — така думка автора фундаментального дослідження історії жінки С. Неуманна⁷ перегукується із висловленням однієї з перших чеських емансипанток Г. Запової: «Диким і похмурим був би світ, якби його населяли лише чоловіки. Відразливим і недієздатним, якби його впорядковували жінки. Їхнє взаємне існування і взаємодопомога є основою суспільного порядку»⁸. Тема чоловіка завжди є темою жінки. Неможливо говорити про чоловіка, не говорячи про жінок. Обидві статі упродовж тисячоліть осмислювалися як дві сторони одного явища, як протилежності, що доповнюють одна одну, як втілене добро і зло, сильне і слабке, праведне і грішне. При цьому в патріархальному суспільстві жінка усвідомлюється як атрибут чоловіка, у матріархальному — навпаки⁹.

Мовна картина світу є експлікацією національно-специфічної концептуальної картини світу в її кінцевому національно-специфічному оформленні засоба-

⁴ Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1985. — С. 151–167.

⁵ Розанов В. В. Пол как прогрессия нисходящих и восходящих величин // Розанов В. В. Несовместимые контрасты бытия. Литературно-эстетические работы разных лет. — М., 1990. — С. 402.

⁶ Даль В. И. Словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955. — Т. 4. — С. 249.

⁷ Neumann S. K. *Dějiny ženy*. — Praha, 1999. — S. 9.

⁸ Цит. за: *Horská P. Naše prababičky feministky*. — Praha, 1999. — S. 16.

⁹ Виникнення патріархату чи матріархату вчені пояснюють зовсім не надвладдою у певному суспільстві або чоловіка, або жінки. Ці різновиди суспільної організації виникли досить мирним, логічним і вмотивованим шляхом. Коли стадний спосіб життя переходить у племінний, з'являється усвідомлення того, що дружину (чоловіка) слід брати не зі свого, а із сусіднього племені (внутрішньоплеменні шлюби часто були під заборорою). І якщо чоловік із одного племені брав дружину з іншого, поставало слухне запитання: де мають залишатися діти, точніше, якому племені належати? У соціологічному плані це питання виявилось вирішальним: діти, народжені в екзогамному шлюбі, могли належати або до племені батька, або до племені матері. Якщо до племені батька, як це було в давніх римлян та германців, де родова лінія йшла по батькові, виникав патріархат, якщо до племені матері — матріархат. Причому вчені сходяться на тому, що на нижчих етапах культурного розвитку переважав патріархат, на вищих — матріархат; у кочових племен домінувала чоловіча сила, що означало переважно патріархальну суспільну організацію, в осілих, де жінка започаткувала землеробство і стала надійнішим гарантом виживання племені, переважав матріархат. Матріархат та патріархат, на думку С. Неуманна, пов'язані з різними умовами і, ймовірно, виникли таки незалежно один від одного (Neumann S. K. *Op. cit.* — S. 55–79).

ми конкретної мови під знаком або патріархальної, або матріархальної системи координат суспільного мислення. Відповідно, мовна картина світу може бути позначена або маскуліноцентризмом, або фемініноцентризмом, а отже, момент «дискримінації» однієї статі на користь іншої залишатиметься в будь-якому раз присутнім. Третього не дано. Гендерно «правильна» мова (Д. Вайс) може бути «правильною» лише з погляду однієї статі. І в кожного буде своя правда.

Представники (переважно — представниці) феміністичної ідеології та феміністичної лінгвістики (ФЛ), *ženistky*, як їх поіменувала чеська мова, закликають до ревізії патріархальної моделі в мові. На їхню думку, мова фіксує картину світу з чоловічої точки зору, тому вона є маскуліноцентричною; мова формує картину світу, що ґрунтується на чоловічому погляді, від імені чоловічого суб'єкта, з точки зору чоловічої перспективи, де жіноче постає головно у ролі об'єкта, в ролі «іншого», «чужого» або взагалі ігнорується мовою — ось у чому полягає феміністський «докір»¹⁰.

У межах одного з напрямів ФЛ — дослідження мови з метою виявлення асиметрій, спрямованих проти жінок (Р. Лакофф, С. Трель-Плетц), чи мовного сексизму, — феміністки (подеколи — і феміністи) обурено твердять про деспотизм маскулінності, про дискримінаційні структури в мові, про мовно-сексуальне приниження жінок, про їх ігнорування в мовній картині світу. Загалом принципова «незгода» ФЛ із маскуліноцентричністю мови зводиться до кількох вихідних пунктів: домінування чоловічого як загальнолюдського (отождошення понять *людина* і *чоловік*, а відповідно, вживання імен чоловічого роду на позначення особи в генеричному значенні; вживання імен чоловічого роду на позначення жінки; примат чоловічої форми там, де йдеться про чоловіка та жінку (так звані *masculina epikoína*); полюсна протиставленість маскулінності та фемініності в якісному (позитивна і негативна оцінність) та кількісному відношенні (імен на позначення чоловіка в маскуліно-орієнтованих мовах завжди більше), що веде до утворення гендерних асиметрій.

Предметом дослідження в запропонованій статті стали номінанти з маскулінізованим вираженням *potina feminina* та фемінізованим вираженням *potina masculina* в українській, російській та чеській мовах, що є дотичними до означених позицій «незгоди» ФЛ із маскуліноцентричністю мови. Із необтяжених «ізмами» дослідницьких позицій у статті поставлено за мету визначити міру «деспотизму» маскулінності (чи, навпаки, фемініності?) за даними назвами слов'янських мов.

Означені типи номінантів осіб чоловічої та жіночої статі стали об'єктом зацікавленості російських і вітчизняних мовознавців у руслі гендерних студій упродовж останніх десятиліть¹¹, у той час як у чеській мовознавчій науці 30-х років минулого століття такі, з сучасного погляду справді гендерні, дослідження здійснені Ф. Оберпфальцером (Ілеком)¹².

¹⁰ Кириллина А. В. Особенности и тенденции развития гендерных исследований в российской лингвистике // Докл. I Междунар. конф. «Гендер, язык, культура, коммуникация». — М., 1999. — С. 40.

¹¹ Малишевская Д. Базовые концепты культуры в свете гендерного подхода (на примере оппозиции Мужчина — Женщина) // Фразеология в контексте культуры. — М., 1999. — С. 180–184; Богуславский В. М. Человек в зеркале культуры, литературы, языка. — М., 1994. — 237 с.; Бондаренко О. С. Концепты «чоловік» та «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2005. — 19 с.; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. — К., 1989. — 265 с.; Тараненко О. О. Принцип андроцентризма в системе мовних координат і сучасний гендерний рух // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 3–25.

¹² Oberpfalzer (Jilek) F. Mužská příjmení z ženských jmen // Naše řeč. — 1930. — R. 15. — S. 224–225; Oberpfalzer (Jilek) F. Rod jmen v češtině. — Praha, 1933. — 245 s.

Отже, за основу взято тезу, згідно з якою мова формує картину світу, що ґрунтується на чоловічому погляді. Осмислюючи *своє* на тлі *чужого* та *чуже* на тлі *свого*, мова надає *своєму*, чоловічому, рис *чужого*, жіночого, і навпаки, транспонує *чуже*, жіноче, на *своє*, чоловіче. Так людина в мові намагається осмислити *своє* через *чуже* і *чуже* через *своє*. Тільки коли виникає категорія *іншого*, починається плідне становлення Я. Можливість побачити себе як *іншого* означає — як мінімум — визнання *свого* в *іншому*, принаймні припущення цієї присутності. Тим самим Я, *своє*, виводиться за межі замкнутого простору самодостатності та егоїзму, виявляючи принципову недостатність погляду на себе зі своєї позиції та самооцінки шляхом *іншого*, *через іншого*, та можливість повернення до самого себе¹³.

1. **Своє в чужому, або маскулінізоване вираження *nomina feminina*.** Формування розуміння *чоловічого* та *жіночого* і, відповідно, чоловічого та жіночого роду в найдавніших слов'ян намагалися пояснити представники порівняльно-історичного мовознавства. Згідно з А. Мейє¹⁴, в індоєвропейській прамові чітко реконструюються дві родові системи: 1) розрізнення істот та неістот; 2) розрізнення чоловічого — жіночого — середнього родів. Ці системи не лежать в одній площині, вони гетерогенні й належать за походженням до різних епох. Найдавнішою була система роду імен на позначення істот та неістот. Передумовою поділу імен за цією ознакою, на думку О. Е. Манькова, була наявність двох класів предметів: таких, що могли бути і суб'єктом, і об'єктом (так званих активних), та таких, що не могли бути суб'єктом активної дії (так звані інактивні імена)¹⁵. У давній групі істот, за спостереженням А. Мейє, немає жодних семантичних відмінностей, що відповідали б пізньому поділу на чоловічий та жіночий рід, окрім загалом нечисленних випадків, у яких ідеться про позначення самців та самок. Лише в подальшій історії індоєвропейської прамови рід істот видозмінюється, поділяючись, відповідно, на чоловічий та жіночий. У цьому перетворенні суттєву роль відігравали як морфологічні, так і синтаксичні фактори, але в будь-якому випадку старі та нові основи жіночого роду на *-i* («підлаштовуються» під основи чоловічого роду на *-u*: санскр. *guru-h* «важкий» та *gurv-i* «важка»). «Підлаштованість» і похідність жіночого роду в новій системі родів виявляється дуже чітко у сфері семантики: чоловічий рід позначає самця і родове поняття, жіночий рід у відповідних випадках — окремий різновид. О. Ф. Лосев звертає увагу на те, що основним способом мисленнєвого освоєння дійсності у праіндоєвропейську епоху була саме міфологія. А в основі міфології, на його думку, лежить приписування природі общинно-родових відносин, або космогонічний соматизм¹⁶.

Загалом же в ідеї А. Мейє про несиметричний статус чоловічого та жіночого роду в родовій системі міститься вже в зародку вчення про маркованість та немаркованість членів родової кореляції, що пізніше було розвинуто Р. Якобсоном на матеріалі слов'янських мов. У системі, окресленій А. Мейє, чоловічий рід виступає як загальний, тобто немаркований, стосовно жіночого роду. Д. Малишевська з цього приводу зауважує: «Лінгвістична маркованість, безперечно, не може претендувати на роль єдиного і вирішального критерію в питанні про

¹³ Топоров В. Н. Метафора зеркала при исследовании межъязыковых и этнокультурных контактов // Славяноведение. — 1997. — № 1. — С. 7–8.

¹⁴ Цит. за: Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. — М., 1975. — С. 18–28.

¹⁵ Маньков А. Е. Происхождение категории рода в индоевропейских языках // Вопр. языкознания. — 2004. — № 5. — С. 81–82.

¹⁶ Лосев А. Ф. Философия античности в целом и в частности // Лосев А. Ф. Держание духа. — М., 1988. — 364 с.

відображення гендерних відмінностей у мові, але разом з тим не можна оминати увагою факту, що це значною мірою є результатом соціальних та культурних процесів»¹⁷. Здатність номінантів-маскулінізмів позначати і чоловіка, і рід узагалі пов'язана з яскраво вираженою в чоловічому родо-особовому номінанті ідеї особи узагалі, у той час як у жіночому — ідеї лише жіночої статі. Можливість уживання гіпероніма *чоловік* (*čelověk) на позначення особи взагалі та особи чоловічої статі зокрема не суперечить і етимологічним версіям: **čelo+věk* «дитя, син роду» (Г. Ціммер, М. Фасмер, О. М. Трубачов, Е. Бернекер), **čelo+věk* «мужчина, герой» (К. Бругман), **čelo+věk* «сила роду» (А. Брюкнер), В. Махек вважає елемент *věk спорідненим з лит. *vãkas* «хлопець, дитина».

Дослідники образів чоловіка та жінки в мові давно звернули увагу на те, що порівняння чоловіка з жінкою та жінки з чоловіком виявляє певні закономірності. Для жінки будь-яке порівняння з чоловіком практично завжди позитивне. Маскуліноцентричність у мові має і свої семантичні корені: латинське *vir* (так принаймні твердить Ціцерон у Тускульських діалогах) похідне від *virtus* «чесноти, гідність». Домінування чоловіків, таким чином, виявилось питомо закладеним у їх моральній перевазі¹⁸.

Номінанти *masculina tantum* можуть використовуватися і щодо жінки, якщо вона за внутрішніми рисами (характеру, поведінки, способу мислення тощо) відходить від універсальних еталонних категорій фемінінності і наближається, відповідно, до еталонних категорій маскуліності: укр. *свій хлопець, хлопець-друга, козак, хвацький хлопець (хлоп)*; рос. *свой (в доску) парень, рубаха-парень*; ч. *prima chlap, regúr* (зі сл. *regulás* «рядовий вояк»). Схвалення в жінці викликає активність, рішучість, *чоловічий розум, чоловічий характер, чоловіча логіка*, рос. *мужская хватка, мужская рука*. Пригадаймо в Некрасова: «...коня на скаку остановит, в горящую избу войдет». Виняток становлять параметри зовнішності: порівняння з чоловіком — *мужеподібна жінка* — тут виявляється різко негативним: укр. *грендер*; рос. *генерал в юбке, мужик в юбке, мужик-мужиком*, диал. *мужланка, мужатка*; ч. *kyrysar, mužatka, muženka*.

Виразною позитивно оцінною тональністю, виявом прихильного ставлення, похвали позначені звертання до жінки в чоловічій формі. У польських діалектах Ф. Оберпфальцер (Ллек) фіксує звертання до дівчини *synę, synku*; чоловіки-хорвати звертаються за допомогою форми *bratac* до дружини, коханої, доньки; поляк може при звертанні до дружини вживати слово *chłope*¹⁹. О. О. Тараненко наводить приклад звертання *синку* батька до дочки та старшого за віком чоловіка до дівчини²⁰. У чеській мові у функції звертання до жінки можливі й аналітичні номінанти *ty kluku hezká; ty člověče drahá!*

В інтимному спілкуванні між чоловіком та жінкою вживаними є гіпокористичні форми жіночих імен, оформлені чоловічими родо-особовими афіксами: укр. *Галючик, Олюсик*; рос. *Лизочек, Верунчик, Галчонок*; ч. *Anoušek, Maroušek, Věroušek*. У такому контексті часто нейтралізується детеріоративне значення демінутивів-маскулінізмів (рос. *глупыш, малыш*; ч. *chudáček, drahoušek, čertík, miláček, hlupáček*). Функціональними в такому плані є також фемінізовані маскулінізми на позначення недорослих істот (укр. *котик, зайчик*; рос. *зайчонок, котенок*, ч. *prcek*).

¹⁷ Малишевская Д. Знач. праця.— С. 183–184.

¹⁸ Lenděrová M. Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19 století.— Praha, 2002.— S. 7.

¹⁹ Oberpfalzer (Jilek) F. Rod jmen v češtině.— S. 239.

²⁰ Тараненко О. О. Принцип андроцентризму...— С. 4.

У ввічливому спілкуванні чехи до окремої особи жіночої статі, старшої та шанованої (у випадку, якщо в родині традиційно звертаються до батька-матері чи дідуся-бабусі на «Ви»), використовують чоловічу родо-особову форму пошанної множини: *Bylí jste tam?* — може запитати дитина у матері. Навіть тоді, коли про жінку говорять як про третю особу, використовують чоловічу форму множини: *Maminka vždycky říkávali*. У цій же формі вживається і дієприкметник: *taminka bývali smutná; paní kmotřička byli zdravá*. Використання форм чоловічого роду на позначення жінки, як свідчать мовні факти, має виразну експресивну функцію.

Номінація жінки чоловічою родо-особовою формою не є винятковим явищем не лише у східнослов'янських мовах, а й у чеській, яка виявляє надзвичайно високу регулярність у творенні жіночих моційних корелятивів від *potína masculina*. При цьому в усіх означених слов'янських мовах достатньо засобів, щоб назвати жінку іменем жіночим.

Вихід поведінки жінки за межі еталонних уявлень фемінінності негативно оцінюється шляхом експлікації в чужому (жіночому) асоціативної мотиваційної ознаки, що сягає невластивої жінці чоловічої донорської сфери ототожнення смислів. Внутрішня форма включає номінат (жінку) в чоловічий мотиваційний простір, граматично маркуючи номінант жіночим родом (пор. рос. *пацанка*; ч. *hořanka* «дівчина, що за поведінкою уподібнюється до хлопчиська»; укр. *хлопчурниця*; ч. *hochna, hořice, klučice* «дівчина, яка бігає за хлопцями; жінка, яка виявляє підвищений інтерес до чоловіків»). Ганливі чоловічі номінанти, як-от: укр. *лінох, бруднас, підбрівувач, блазень, попихач*; рос. *оборвыш, дохляк, лохмотник, выродок*; ч. *parchant, necamour, breptoun, blázen, utřinos* уживаються на позначення жінки саме в чоловічій формі, хоча порівнювані мови мають багатий репертуар фемінізувальних афіксів (російська — 23, українська — 14, чеська з її високою моційною регулярністю, як це не дивно, — лише 7). Особливо виразною у плані вживання ганливих номінантів у чоловічій родо-особовій формі на позначення жінки є чеська мова (*hořan* «дівчина, що поводить себе як хлопчисько», *heles* «шалена, неврівноважена, непередбачувана жінка», *bed'ár* «дочка, негарна як ропуха», *kravčik* «ексцентрична дівчина з хлопчачими нахилами», *střap* «пелехата, неприбрана жінка», *divis (divous)* «дикунка», *lenivec* «лінива жінка» тощо)²¹. Пейоративний смисл подібних номінантів звичайно пов'язаний із семантикою твірної основи, але певна роль тут належить і граматичному роду. Звичайно імена *potína masculina* з чоловічими родо-особовими афіксами на позначення жінки є зневажливими, хоч зустрічаються і винятки (ч. *mudrák* «мудра, розсудлива жінка»).

«Номінантом чоловічого роду ми часто жінку ганимо, втім ми обираємо чоловічий рід на позначення жінки з поваги, пошани, з ввічливості. Якщо жінка має високий соціальний статус, коли йдеться про якесь її надзвичайне досягнення, академічний титул, чоловіче ім'я ми часто вживаємо всупереч правилам граматичного узгодження, — зазначав свого часу Ф. Оберпфальцер, підкріплюючи свої слова прикладами: «*Slečna ze Seudery byla generálním advokátem, falcká princezna Marie, napotomní královna polská, předsedou*», «*R. Jesenská není z rodu chladných tvůrců, není klidným, trpělivým architektem*»²². Таке явище,

²¹ Цікаво, що у старочеській мові існували (однак пізніше вийшли з ужитку) жіночі кореляти тих *potína masculina*, які сьогодні можуть іменувати як чоловіка, так і жінку: *ž. lakomice* (м. *lakomec*), *ž. pokrytice* (м. *pokrytec*), *ž. vožralice* (м. *vožravec*), *ž. oškubanice* (м. *oškubanec*), *ž. lotryně* (м. *lotr*), *ž. vrahyně* (м. *vrah*). Це ще одне підтвердження того, що пейоративний зміст номінанта на позначення як чоловіка, так і жінки в сучасній чеській мові перебирають на себе номінанти, марковані чоловічим родом.

²² *Oberpfälzer (Jílek) F. Rod jmen v češtině.* — S. 242.

типове для східнослов'янських мов, не характерне для чеської: з одного боку, звичними для неї є номінанти *pedagožka, filoložka, fonetička, matematicka, ministryně, soudkyně, magistra, docentka*²³, з другого — вживання назв чоловіка за родом діяльності, професією чи соціальним статусом у нейтральному контексті чеським суспільством сприймається як безглуздя, маячня, воно, на думку чехів, вбиває образність чеської мови²⁴.

Напевне, тут усе ж таки можна говорити не про мовно-сексуальне приниження жінки, а про тісну взаємодію номінантів осіб чоловічої та осіб жіночої статі, про збагачення, поповнення репертуару номінантів жінки номінантами чоловіка без жодних негативних конотацій, навпаки — з позитивним прагматичним потенціалом, пор.: «Мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина трохи не одинокий *мужчина* на всю новочасну соборну Україну» (І. Франко про Лесю Українку), «Старшая была музыкантша, средняя была замечательный *живописец*» (Ф. Достоевський), «*A tady stojí před námi a před studenty medicíny jiná Dr. Písařovicová, vědec a pedagog*» («*Vlasta*», 1988, R. 42). У східнослов'янських мовах, навпаки, вживання оказіонального моцїйного корелята може створювати поблажливо-іронічний ефект: «А вот и наша новая *геологиня* Мария Логина, — представил начальник буровой коллегу» («*Известия*», 1976, 17 дек.). Пригадаймо цікаві факти неоднозначного ставлення творчої інтелігенції до номінантів *письменница, писательница, поэтесса*, що їх наводить О. О. Тараненко²⁵. І лише в екстраординарних випадках, коли жінка бездоганно виконує дефінітивно «не жіночу» роботу, у жіночому кореляті чоловічої назви за професією чи родом занять свідомо акцентується на статі суб'єкта (пригадаймо полк нічних *бомбардувальниць* під командуванням Марини Раскової, яких фашисти з острахом іменували «нічними відьмами»).

Принагідно зауважимо, що ще століття тому жінку в чоловічому вбранні неможливо було собі уявити. Взаємне «перевдягання», яке для європейців скінчилося із традиціями античного театру, а в слов'ян-язичників збереглося лише в ритуально-обрядовій сфері²⁶, суспільством сприймалося вкрай негативно, але не без винятків: перевдягання у гвардійський мундир імператрицями Єлизаветою Петрівною та Катериною II не засуджувалося, а, навпаки, схвалювалося, оскільки мало символічне значення — жінка, що претендує на престол, перетворюється, стає *імператором*. У той же час подібні речі не вибачалися княгині Дашковій («Се лик: и баба и мужик» — Г. Державін).

Одним із закидів феміністської лінгвістики щодо мовного сексизму є той факт, що імена чоловічого роду вживаються на позначення жінки. Йдеться про так звані маскулізми — двородові лексеми в українській та російській мовах²⁷, що можуть позначати і чоловіка, і жінку за професією, родом занять, соціальним статусом. Значний вплив на узуальний статус маскулізмів справили офіційно-діловий стиль, адже такі номінанти є одночасно і агентивними іменами, і назвами певних професій, суспільних посад та військових звань, до того ж маскулізми передусім виражають загальне поняття про людину — її соціальний

²³ Čmejrková S. Jazyk pro druhé pohlaví // Český jazyk na přelomu tisíciletí.— Praha, 1997.— S. 146–158.

²⁴ Z našich časopisů: «Paní doktor» // Naše řeč.— 1922.— R. 6.— S. 24–25; Slečna doktor // Ibid.— 1930.— R. 14.— S. 106–108; Paní poskanec // Ibid.— 1935.— R. 19.— S. 94–95.

²⁵ Тараненко О. О. Принцип андрогенізму...— С. 7.

²⁶ Бондарь Н. И. Ритуально-обрядовая смена пола у восточных славян // «Мужское» в традиционном и современном обществе : Тез. научн. конф.— М., 2003.— С. 15–16.

²⁷ Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови // Морфологія.— К., 1993.— С. 87.

статус, професійну чи іншу кваліфікацію — незалежно від статі. У сфері соціально активних імен стать денотата деактуалізується²⁸.

Таким чином, уживання номінантів-маскулізмів типу *інженер, доктор, директор, філософ, доцент, геолог* у функції потіпа *femіnіпа* не виявляє жодної дискримінації жінки. Сучасні тенденції до синкретизму родо-статевої диференціації маскулізмів²⁹, ймовірно, сприятимуть узуальному статусу номінантів на зразок *прем'єрка, прес-секретарка, членкиня, фахівчиня, спікерка, лідерка* тощо, адже вживання маскулізмів на позначення жінки часом призводить до мовних курйозів: «— *Машиниста Степанова знаєш?* — *Еще бы!* — *Женился!* — *На ком?* — *На начальнике станции*» або «*Вот кончится война, Трофим, поженим твоего сержанта на моем ефрейторе*»³⁰. Утім, можливо, краще вже такі позаконтекстні мовні казуси, ніж насилля над мовою — «нововигадані вислови» 20–30-х років минулого століття, утворені на вимогу феміністок, що, на щастя, не мали довгого віку, — *фабзаушниця, авторша, шкрабиха, членкиня, кочегарка* та запозичені чеською мовою під впливом радянських революційних тенденцій *kulprorčice, děldopka, vyzdviženka, ženoddělka*.

Диференціація за статтю в аналітичних конструкціях, які є нормативними в українській та російській мовах (*інженер прийшла, кваліфікована інженер Гаврилова*), також, на нашу думку, не повинна сприйматися як структура дискримінаційна щодо жінки (саме так її бачать представники ФЛ). Це лише один із способів мовної ідентифікації жінки, адже номінант *інженерка* у східнослов'янських мовах знаходиться за межами не лише узусу, а й актуального слововживання.

В усіх окреслених межами дослідження мовах жіночі моцїні кореляти утворюються від чоловічих номінантів — за маскуліноцентричним принципом. Цей об'єктивний і зовсім не дискримінаційний факт виявляється й у андронімах — назвах дружин за професією та родом діяльності чоловіків і жіночих прізвищевих назвах, утворених від прізвища чоловіка. Чоловік давав у такий спосіб «своєму чужому» — дружині — *своє ім'я* (зауважимо, без будь-яких додаткових конотацій). У давнину всі ремісничі професії були потрібними, а отже, шанованими. Тому дружина і ремісника, і короля долучалася у такий спосіб до пошани, якою була в чоловічо-орієнтованому суспільстві оточена професія її чоловіка. Найвища міра регулярності таких андронімічних утворень властива чеській мові: і дружина короля чи князя, і дружина ката, живолупа чи лазника (останнє ремесло найбільше зневажалося чеським суспільством³¹) називалися як *králová, kněžna, paní katová, rasová(rasovka), lazebníková*. В українській та російській мовах такі номінанти були менш поширеними, до того ж дружини високопоставлених у суспільстві осіб та дружини чоловіків нижчого соціального стану іменувалися за допомогою різних афіксів (укр. *бояриня, княгиня, баронеса, королева* та *ковалиха, бондариха, солдатка, козачка*; рос. *императрица, адмиральша, бригадирша, помещица* та *купчиха, дьячиха, повариха*). Ім'я батька лягло в основу патронімічних номінантів на позначення неодружених дочок (у російській та чеській мовах — лише знатного роду) (укр. *княжна, лимарівна, бондарівна*;

²⁸ «Якщо жінка обіймає посаду міністра,— писав свого часу В. Дорошевський,— то вона зобов'язана виконувати на цій посаді те, що й чоловік-міністр... У принципі вказівка на стать міністра такою ж мірою позбавлена зв'язку з його функцією, суспільно-громадянською, як і колір його очей» (*Doroszewski W. Rozmowy o języku.*— Warszawa, 1948.— S. 69).

²⁹ *Тараненко О. О.* Принцип андроцентризму...— С. 23.

³⁰ *Kubík M. Ženské osobní názvy v ruštině a češtině // Bulletin vysoké školy ruského jazyka a literatury. I.*— Praha, 1965.— S. 124.

³¹ *Winter Z. Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV a XV století.*— Praha, 1906.— 967 s.

рос. *королевична, королица, царевна*; ч. *králevicna, princezna, markrabina, vévodina*)³².

Традиція надавати право дружині брати ім'я чоловіка, ймовірно, була пов'язана з тим, що прізвище одночасно було й іменем роду, до якого дружину приймали (пор. укр. *прізвище* «найменування особи..., що передається з покоління в покоління і вказує на спорідненість»; рос. *фамилия* «...родове ім'я»; ч. *příjmení* «т. с.»; рос. *носить имя* «належати до роду», *дать* (кому) *свое имя* «зробити членом сім'ї, роду»; рос. *именицик* (ж. *именицица*) «усякий, хто має ім'я на противагу безіменним, як напр. волоцюгам, безрідним»³³. Отже, прізвища — це спадкові офіційні найменування, що вказують на належність людини до певної родини³⁴. З огляду на це не деспотизмом маскулінності, а прийняттям «свого чужого» до стану «своїх» (роду, родини) видається нам утворення жіночих прізвищевих назв від чоловічих (до речі, у Чехії з її давніми демократичними традиціями, де жінка зазнає мінімальної чоловічо-мовної «дискримінації», обов'язковість форми жіночого прізвища на *-ová* від прізвища чоловіка закріплена законодавчо). Закиди феміністок, що нібито за чоловічим прізвищем «не видно» жінки, у досліджуваних мовах є безпідставними: справді «схованою за чоловіком» є жінка з українським прізвищем на *-ин* (*Іван Микитин* — *Ганна Микитин*), лише частково — з прізвищем на приголосну та на *-ко, -ук (-юк)* (*Іван Петренко* — *Ганна Петренко*, *Мстислав Заречнюк* — *Ганна Заречнюк*), адже родо-статева диференціація тут здійснюється в усіх непрямих відмінках; у росіян таке явище спостерігається в незначній кількості прізвищ на *-их* (*Петр Гладких* — *Анна Гладких*) та питомих російських прізвищах на голосну (*Іван Дурново* — *Ольга Дурново*). В інших випадках корелятивні пари прізвищевих назв чітко диференціюють стать.

Слід зауважити, що жінки досить часто й самі обирали чоловічі форми псевдонімів, «прилучаючись таким чином до тієї поваги, яка оточує у чоловічо-орієнтованому суспільстві “чоловічі” професії: *Марко Вовчок, Грицько Григоренко*, ч. *Josef Novák*»³⁵. При цьому і чоловіки з поваги, прихильного ставлення до жінки додавали до свого повного імені хрещене ім'я матері або прізвище дружини (*Ерх Марія Ремарк, Томас Гаррігве Масарьк*).

2. Чуже у своєму, або фемінізоване вираження *nomina masculina*. Неймовірно, але факт: «дискримінація» (у термінах ФЛ) починається там, де особу чоловічої статі названо іменем, семантично, граматично чи синтаксично маркованим жіночим родом. Думка О. О. Потебні про те, що «причина перенесення імен *agentis* та інших жіночих на чоловічі у принизливому»³⁶ має своє світоглядне підґрунтя: «Хоч би як варіювалися релігійно-філософські метафори маскулінності та фемініності,— зауважує І. Кон,— опозиція *чоловік* — *жінка* завжди будується за одними й тими самими осями координат: *суб'єкт* — *об'єкт, сила* — *слабкість, активність* — *пасивність, жорсткість* — *м'якість* тощо. Головний принцип маскулінності — чоловік не має бути подібним до жінки, він завжди і всюди має залишатися суб'єктом, господарем становища»³⁷. На відміну від мас-

³² Яскравим прикладом сприйняття «свого чужого» як «свого» є угорська мова, у якій дружина приймає не лише прізвище, а й ім'я чоловіка. Наприклад, дружина *Michálya Nagyа* іменується *Nagy Michályné*. У той же час чоловік — *Nagy Michály* — називається так усе своє життя, незважаючи на те, одружений він чи ні (*Karwadowska M., Szpyra-Kozłowska J. Lingwistyka płci: ona i on w języku polskim.*— Lublin, 2005.— S. 16).

³³ *Даль В. И. Словарь живого великорусского языка.*— Т. 2.— С. 44.

³⁴ *Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии.*— М., 1978.— С. 155.

³⁵ *Тараненко О. О. Принцип антропоцентризма...*— С. 4.

³⁶ *Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.*— М., 1968.— Т. 3.— С. 498.

³⁷ *Кон И. Мужское тело как эротический объект // Гендерные исследования : Харьков. центр гендерных исслед.*— М., 1999.— № 3(2)— С. 199.

кулінізованої фемінінності, порівняння чоловіка з жінкою в переважній більшості випадків дає негативний оцінний результат, причому це стосується як порівняння на рівні зовнішності, так і на рівні внутрішніх його характеристик.

Жінкуватий чоловік не лише в досліджених мовах оцінюється різко негативно. Не випадково у східнослов'янських мовах семантично протиставленими є номінанти укр. *красень* і *красунчик*, рос. *красавець* і *красавчик*. Глибокий знавець чеської культури та мови П. Айснер зауважує, що слово *krasavec* є для чеха образливим. Гірше може бути лише *hezoun*. Бути *krasavcem* — без сумніву, найганебніша доля, що може спіткати в житті особу чоловічої статі³⁸. Маскулінізми *krasavec* та *hezoun* своєю семантичною структурою, з одного боку, визначають наявність незвичайної чоловічої краси, з другого, поряд із експресивним уживанням, позначені словниковою ремаркою *hanl.*, так само як і вирази *chlap jako kytká*, *hezký jako panenka*, де експлікується порівняння з жіночими атрибутами *květka* та *лялька*³⁹.

Номінант *баба* (про чоловіка) не лише в досліджуваних мовах — назва виразно пейоративна і з найменуванням чоловіка корелює в симетричних значеннях «про слабкого, боязкого, нерішучого чоловіка чи хлопця» або як лайливе слово (пор. укр. *бабитися* «уподібнюватися жінці, розніжуватися», *бабіти* «ставати жінкуватим, бабитися, розніжуватися», *бабич*, *бабій* «пестунчик, такий, що уподібнюється жінці»⁴⁰; рос. *обабиться* «прост. стати занадто чутливим, безхарактерним, дріб'язковим і под. (про чоловіка)»; ч. *zbabělec*, *pobabělec*, *babstýl* «чоловік, що за своєю поведінкою уподібнюється жінці», п. *babstel*, *babsztyl*, *babsztych*, *babus*). Таке саме явище спостерігаємо і у випадках, коли асоціативна мотиваційна ознака включає номінант чоловічої статі в чужий для нього жіночий семантичний простір: ч. *zženštilec*, *ženkýl*, *změkčilec* «розніжений, сластолюбний, хтивий чоловік». Останній номінант у цьому ряду є особливо цікавим, оскільки непрямо експлікує «жіночий» атрибут: тут відображена одна з основоположних світоглядних опозицій чоловічого та жіночого — *тверде* — *м'яке*). Пор.: укр. *мамин синок*, *мамій*; рос. *маменькин сынок*, *мамин хвостик*; ч. *tatákář*, *tatenkárř*, *tatinčín mazlíček*.

Вирази укр. *баба базарна*, *язиката Хвеська*, *баба Параска* (та *баба Палажка*), *інститутка*, *свекруха*; рос. *ветреница*, *проститутка*, *красна девица*, *кокетка*, *истеричка*, *гимназистка*, *вертихвостка*, *любопытная Варвара*; ч. *marciřápnová panenka*, *puņčořa*, *klepna*, *novinářská prostitutka*, *stará kurva* «про чоловіка» містять подвоєну експресію порівняно з цими ж номінантами на позначення жінки.

Цікаву групу в усіх аналізованих мовах становлять *nomina masculina* за ознакою поведінки чоловіка стосовно жінки як представниці протилежної статі. Російському *ходок* у досліджуваних мовах відповідають укр. *бабник*, *бабій*, *бабонюх*, *дівчур*, *дівчук*, *курвач*; рос. *юбочник*, *бабник*, *б...ун*; ч. *ženář*, *pannář*, *holkař*, *holčičkář*, *kuběňář*, *čupkář*, *děvkář*, *služkář*, *nevěstkář*, *kurvář*, *robák*, *sukenkář*, *spodničkář*, *zástěrkář*. Як бачимо, неперевершеною у видовій диференціації такого типу чоловіків виявилася чеська мова, яка найдетальніше конкретизує основну ознаку «полюбляє представниць жіночої статі» асоціативними мотиваційними ознаками: «волочитися за жінками взагалі» (ч. *ženář*; укр. *бабник*, *бабій*, *бабонюх*; рос. *бабник*), «волочитися за дівчатами» (ч. *holkař*, *holčičkář*; укр. *дівчук*, *дівчур*), «волочитися за незайманими дівчатами» (ч. *pannář*), «волочитися за

³⁸ Eisner P. Čeřtina poklepem a poslechem.— Praha, 1996.— S. 136.

³⁹ Архангельская А. Красавец-мужчина в чешской языковой картине мира // Грани слова : Сб. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко.— М., 2005.— С. 428–429.

⁴⁰ Словарь української мови : В 4 т. / Упор. Б. Грінченко.— К., 1996.— Т. 1.— С. 14.

служками» (ч. *služkář*), «волочитися за жінками легкої поведінки» (укр. *курвач*; рос. б...ун; ч. *kuběnář, čupkář, děvkář, nevěstkář, kurvář*). Частина номінантів експлікує асоціативно-образну (метонімічну) ознаку номінації — «предмет жіночого одягу»: спідниця (рос. *юбочник*; ч. *sukenkář, sukýnkář*), нижня спідниця (ч. *spodničkář*), довга святкова спідниця (ч. *robák*), фартух (ч. *zástěrkář*).

Немаркованість чоловічого роду в опозиції *чоловіче* — *жіноче* спричинилася і до іншого цілком закономірного факту: жіночі моційні кореляти узуально утворюються від чоловічих номінантів; чоловічі родо-особові кореляти від жіночих утворюються вкрай рідко (укр. *кум* ← *кума*, *вдівець* ← *вдова*, *відьмак* ← *відьма*; рос. *дояр* ← *доярка*, *свинарь* ← *свинарка*; ч. *kmotr* ← *kmotra*, *soused* ← *souseda*, *hokynář* ← *hokyně*, *macechář* (otčím) ← *macecha*). При цьому вчені зауважують, що нині такі моційні кореляти сприймаються і як типові кореляти жіночого роду, вторинні щодо чоловічих (О. О. Тараненко, М. Докуліл, З. Грушкова). До нечисленних номінантів, творених у протилежному напрямку, належать *nomina masculina*, пов'язані із сексуальним життям та сексуальною поведінкою: укр. *стриптизерка* → *стриптизер*; рос. *блудница* → *блудник*, *развратница* → *развратник*; ч. *putiřařka* → *putiřář*, *záletnice* → *záletník*. Такі номінанти на позначення жінки й чоловіка виявляють різну міру зневажливості. На окрему увагу заслуговують і номінанти дитини, народженої поза шлюбом: укр. *покритюк*; рос. *выб...док*; ч. *zkurvysyn, ženimčís*, утворені від номінантів *feminina tantum* *покритка* «жінка, яка народила дитину без шлюбу», *б...дь, kurva, ženřtina* «пovia».

Виняток із загальної пейоративної тональності фемінізованих маскулінізмів становлять номінанти, пов'язані з поняттям дівочої та юнацької незайманості. Вони не містять негативно-оцінних конотацій (укр. *дівуця* → *дівич*; рос. *девственница* → *девственник*; ч. *panna* → *panic* «про чоловіка, що не жив статевим життям»). У старочеській мові на позначення незайманого юнака використовувалися і номінанти *feminina tantum* *dievka*⁴¹ та *panna* (*Josef byl pannou stejně jako Marie*). Коли йшлося про чоловіка, чеська мова допускала нетипову для неї синтаксичну диференціацію статі: *čistý dievka, panna ruřný*⁴². З огляду на моральні засади сексуальної поведінки дівоча незайманість була обов'язковою, для юнака вона була бажаною, що і зумовило відсутність у таких фемінізованих *nomina masculina* негативної конотації.

Нетиповим у досліджуваних мовах є і творення назв *nomina masculina* від жіночих за родом діяльності чи професією жінки або вживання *nomina feminina* у ролі *nomina masculina* (рос. діал. *бабка, ворожея* «знахарка або знахар; ворожка або ворожбит»⁴³, ч. *babák, babčák* ← *baba* «чоловік баби-повитухи», *pradlák* «чоловік пралі», *jeřibabel* ← *jeřibaba* «чоловік Баби-Яги»; номінант *jeřidědek*, утворений від того самого ЛСВ номінанта *jeřibaba* «зла, страшна стара жінка-чарівниця», означає «злий, страшний старий чоловік-чарівник»).

У більшості архаїчних суспільств сфери діяльності та впливу чоловіка й жінки чітко розділялися, що зумовлювалося біосоціальними параметрами (*вівчар, каменярь, солдат, конюх* — *нянька, покоївка, праля, швачка*). Умовний розподіл «чоловічої» та «жіночої» праці і до сьогодні існує (тією чи іншою мірою) у кож-

⁴¹ Номінант *dievka* у чеській мові питомо був синонімічним до *panna, dívka* «незаймана дівчина», а всі вони могли вживатися і на позначення Діви Марії. Крім того, *dievka* ще іменувало служницю і стало основою гетеронімічного жіночого корелята до маскулінізма *čeledin*. Значно пізніше *dievka* «морально деградувала» і в сучасній чеській мові *děvka* означає жінку легкої поведінки, повію.

⁴² *Gregor A. Přečtylování v staročeřtině // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity : Řada jazykovědná (A).— 1956.— R. 5. Č. 4.— S. 37.*

⁴³ *Тараненко О. О. Принцип андроцентризму...— С. 9.*

ній родині. Коли ж чоловік виконував «жіночу» роботу (по господарству чи вихованню дітей), він викликав до себе іронічно-поблажливе ставлення, пор. рос. *усатый нянь* (*нянь* ← *нянька*), *домохозяин* ← *домохозяйка*. У чехів мотивом номінації став інший «жіночий» атрибут — *kuchuška* «чоловік, що полюбляє сидіти вдома та готувати». Зазначимо, що в чеській мові існує і спеціальний номінант (жіночого роду) на позначення чоловіка, який виконує не певну конкретну, а жіночу роботу взагалі — *prdelka* ⁴⁴.

Статус чоловіка як глави родини є однією з визначальних констант патріархального мислення. У шлюбі український чоловік *брав* собі дружину, дівчина *йшла* заміж, разом — *побралися*, російський — *женился*, жінка — *выходила* за муж, разом — *поженились*, у чеській мові *vzít si* (*něko*) — про чоловіка, *vdát se* «вийти заміж» (про жінку), разом молоді *vzali se*. Молоду дружину звичайно *приймала* родина чоловіка. Якщо ж чоловік (з майнових причин) ішов у родину дружини, він іменувався укр. *приймак*; рос. *примак*; ч. *příženilec* (пор. укр. *приженитися* «піти у прийма») — з виразною несхвальною конотацією. Саме чоловік традиційно давав дружині своє ім'я, ім'я роду, тобто прізвище. Прізвища, утворені у зворотному напрямку, до того ж від імені, а не від прізвища дружини, давалися чоловікам «під каблуком», якщо чоловік приженювався до маєтку, якщо жінка переважала чоловіка зростом, вправністю, силою, розумовими здібностями (укр. *Паращин*, *Оленчин*; рос. *Маринин*, *Галкин*; ч. *Veruňák*, *Rozár*, *Albiňák*) ⁴⁵. Подеколи поштоvhом для отримання чоловіком прізвиська за жіночим іменем, що пізніше перетворювалося на прізвище, могло бути ім'я дівчини, до якої хлопець залицявся (укр. *Марусій*, *Парасій*), дивне, незвичне ім'я дружини (ч. *Jenofeta* → *Jenofeták*). Часом ставалося так, що чоловіка *Перку* називали *Перцак*, а потім *Перка* й сама, закономірно, отримувала прізвисько за чоловіком — *Перцачка* ⁴⁶.

На окрему увагу заслуговує питання про граматичне оформлення номінанта на позначення чоловіка з допомогою «жіночого» закінчення *-а*. Ідеться про номінанти девербативного та деад'єктивного типу, так звані фемінативи ⁴⁷, що позначають не лише жінку (відповідно до флексії *-а*), але й (значно частіше) чоловіка: укр. *нездара*, *замазура*, *потвора*, *роззява*; рос. *невежда*, *плакса*, *обжора*; ч. *netrava*, *oleza*, *čvayňucha*, *poseroutka*. Тут виділяються номінанти на *-а*, що питомо позначають жінку за суто «жіночою» сферою діяльності (*нева-ра*, *нетопа*, *непряха*, *неткаха*, *нетіпаха*, *неумивака*) і звичайно не транспонуються на особу чоловічої статі, та ті, які пов'язані з рисами характеру, типово «жіночими» чи «чоловічими» недоліками й слугують на позначення як особи жіночої, так і чоловічої статі, при цьому виявляючи різну міру зневажливості. Так, укр. *базіка*, *недоторка*, *верещака*; рос. *плакса*, *рева*, *тараторка*; ч. *kokta*, *netýkavka*, *brepta*, *mluvka* є образливішими для чоловіка, оскільки транспо-

⁴⁴ Слід зауважити, що чоловічі та жіночі сімейні «ролі» є доволі відносними: у своїх антропологічних студіях Маргарет Мід на прикладі трьох племен з Нової Гвінеї ілюструє, як типово чоловічі й жіночі стереотипи можуть бути зумовленими специфікою культури. «У племені Парапетів у суспільстві засуджується прагнення до влади або бажання виділитися серед інших. Чоловіки та жінки там однаково миролюбні, материнські. Зате плем'я Мундугуморів войовниче: у ловах беруть участь і чоловіки, і жінки. У третьому племені Чамбулів, хоч формально немає матріархату (чоловіки є головами родини), норми чоловічої та жіночої поведінки обернені: жінки забезпечують родину, ходять на полювання. Зате чоловіки дуже вразливі, ніжні, займаються декорацією, вишиванням, танцями, мистецтвом» (Цит. за кн.: Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа.— К., 1992.— С. 88–89).

⁴⁵ Архангельська А. М. Маскулінність та фемінінність як соціокультурні категорії на тлі слов'янського антропонімікону // Мовознавство.— 2006.— № 1.— С. 83–93.

⁴⁶ Oberpfalzer (Jilek) F. Mužská příjmení z ženských jmen.— S. 224–225.

⁴⁷ Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Знач. праця.— С. 61–63.

нують на нього еталонні жіночі характеристики; щодо жінки вони виступають як констатація факту. На позначення жінки образливішими є номінанти, що фіксують відхилення від еталона жіночності: укр. *нечупара, хвойда, нечоса, куйовда, замазура*; рос. *растрена, неряха, грязнуля, тетеха, гулена*; ч. *špindíra, šmulda, patla, rozprusta*.

Номінанти на *-а* є рефлексією моделі, запозиченої з латини: питомо укр. *староста, воевода*; рос. *вельможя, старійшина, вития*; ч. *přednosta, hrdina* є номінантами осіб чоловічої статі з *а*-основою, яка вимагала, відповідно, і родового узгодження з означенням (у Даліміловій хроніці знаходимо приклад такого узгодження — *česká hrdina*). Пізніше флексія *-а* виступає в іменах жіночого роду, а в її активній транспозиції на імена чоловічі Ф. Оберпфальцер убачав вплив афекту. При цьому лише незначна частина чоловічих номінантів на *-а* є нейтрально конотованою: *суддя, сусіда, книгоноша*; рос. *владька, воевода, староста*; ч. *měšťanosta, vladyka*. Переважно такі маскулінізми мають зневажливо-іронічні чи зневажливі конотації (укр. *гульвіса, посіпака, п'яниця*; рос. *деляга, тупица, пройдоха*; ч. *nekřiba, moula, bubřina*), хоча вплив афекту викликав до життя і конотацію доброзичливості, співчуття, захоплення: укр. *молодчага, симпатяга, добряка, розумаха*; рос. *умница, миляга, трудяга, сиротина*. Цікаво, що в чеській мові позитивні конотації таким номінантам не властиві, як приклад можна навести хіба що авторський номінант *udata* (К. М. Šarek-Chod). Позитивно конотованими тут виявляються переважно «домашні» форми чоловічих антропонімів на *-а*: *Kuba, Tonda, Ferda, Ludva, Pepa, Jirka*. У випадках, коли на позначення чоловіка використовуються типово жіночі номінанти (укр. *баба, язиката Хвеська*; рос. *красна девица, гимназистка*; ч. *klepna, stará kurva*), пейоративність, на думку деяких дослідників, впливає із транспонованої на чоловіка семантики таких слів, а не з їх роду⁴⁸. З такою думкою важко погодитися: зневажлива конотація подібних номінантів на позначення чоловіка визначається, як бачимо, не лише їх транспонованим значенням, а й тим, що ці номінанти — жіночі, й, безперечно, їх родовою характеристикою, експлікованою жіночим суфіксом *-а*. Так само важко погодитися і з думкою О. О. Тараненка: «Що ж до самої морфемі *-а*, то вона, очевидно, взагалі не впливає на конотацію основи»⁴⁹. Транспозиція типово «жіночого» закінчення не може залишитися непоміченою з огляду на домінування маскуліності в маскуліноцентричній парадигмі мови: номінанти *недотрога, тараторка, балаболка, неженка*, які наводить учений, справді передають скоріше властивості жіночого характеру, і їх можна розглядати як факти лексичної фемінізації. Однак у випадках, коли номінант містить характеристики чоловічі (укр. *злodyга, волоцюга, служака, пройда, друзяка, п'яниця*; рос. *ворюга, прощельга, парнюга, рубака, повеса, вышибала, громила, меняла, забулдыга*; ч. *kořalista, chlupatina, srandista, klastiucha, flanděra, kuřkalka, brčula*), жіноча флексія *-а* нарівні з експресивними потенціями семантики твірних основ та словотвірних афіксів формує їхню пейоративність⁵⁰. П. Айснер наводить 345 надзвичайно соковитих та барвистих прикладів чеських іменників на позначення особи саме чоловічої статі з жіночим закінченням, зокрема: *bambula, oleza, ochlasta, rozumbrada, kocmrda*,

⁴⁸ Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах.— С. 128; Oberpfalcer (Jilek) F. Jazykozpyt.— Прага, 1932.— S. 266.

⁴⁹ Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах.— С. 129.

⁵⁰ «Я пересвідчився,— зауважує П. Айснер,— що в нашій мовній підсвідомості існує чітке протиставлення біологічного роду та закінчення, що сприймається нами як жіноче. *Rozšafa* є виразнішим, ніж *rozšafník, brepta*, ніж *breptal, trulda*, ніж *trulani, nezdara*, ніж *nezdarník, šťoura*, ніж *šťoural, pajda*, ніж *pajdavec*» (Eisner P. Čeština poklepem a poslechem.— Praha, 1998.— S. 144).

*neuvřala, obeudřula, obejda, opacha, casnucha, klacmuda, pachosta*⁵¹. Слід зауважити, що безперечний вплив жіночого закінчення *-a* на негативну конотацію маскулінізмів визнають Е. А. Вольтер, О. О. Потебня, В. В. Виноградов, В. Шмілауер, Я. Зіма, у пізніших працях і Ф. Оберпфальцер.

Цікавим, на нашу думку, є і російський номінант *дура* на позначення особи чоловічої статі. Тут, очевидно, можна говорити не про лексичну фемінізацію, а про вираження на граматичному рівні прагматичних характеристик (пор. рос. *дурак* — констатація факту, *дура* — зневажлива оцінка особи чоловічої статі).

Факти синтаксичної фемінізації маскулінізмів та слів спільного роду, що потенційно можуть іменувати чоловіка, характерні для чеської мови, причому аналітичні номінанти чоловіка такого типу є надзвичайно експресивними. Суть цього явища полягає в аномативному родовому узгодженні номінанта на позначення чоловіка з означенням у «жіночій» формі — *kluk pitomá, pitomec pitomá, kluk uřatá, chlap líná, kluk nemodlená, oblezlík oblezla, vřl volská, sedlák řesaná, chudák stará* (такі конструкції є типовими і у функції вокатива: *ty potvoro jedna! ty lenochu jakás!*) та вживанні «жіночих» назв як прикладок до номінанта на позначення чоловіка: *potvora řlověk, chlap dareba, řtrýc nedopita, hřlístá řlověk, baba chlap, řpína chlap, mrcha voják*. Інколи (у жартівливій тональності) «жіночі» назви додаються до чоловічої назви за професією чи родом діяльності (*mistr jehlička* — про кравця, *doktor medicína*). Цікаво, що у таких аналітичних номінантах означення з жіночим закінченням *-a* набуває не лише іменник спільного роду, що не є порушенням узусу (узгодження іменника чоловічого роду на *-a* з прикметником у жіночому роді — характерне явище для старочеської мови: *řeská hřdína, milá družbo, milá sluho*), а й так звані іменники *masculina tantum*, що іменують чоловіка саме за статтю: *chlap hřomská, chlap svinská, kluk umazaná, kluk zatracená, kluk sakramentská* (цікавий вираз такого типу наводить Ф. Оберпфальцер: *Ty kluku nemřavná, lidem protřvná, Pánu Bohu nemřlá, na vřbě pletená!*). Діапазон оцінної модальності у таких номінантах достатньо широкий — від доброзичливості, симпатії (*milá bratr*), схвалення (*chlap hřomská, křmela řlověk, síla chlap, starý vojna, starý památka* (так поміж собою студенти любовно називали Я. Гебауера), співчуття (*chudák stará*) до відвертого зневажання (*zloděj zlodějská, dub dubová, hovado hovadská, knedlík líná, lakomec lakomá, opera operovitá, trouba troubská*).

Девіації⁵² як відхилення від еталонної норми маскуліності та фемініності мовою однаково не схвалюються як шляхом маскулінізації *nomina masculina*, так і фемінізації *nomina feminina*. Однак коли йдеться про крайні вияви такого відхилення (яке заслуговує не осуду, а радше співчуття) і коли інші мовні засоби виявляються неспроможними передати міру дурості як чоловіка, так і жінки, у мові використовуються певні номінанти на позначення чоловіка та жінки (*vřl* — *kráva*), причому дослідники наголошують на неможливості їх взаємної транспозиції⁵³, а носії мови дотримуються «джентльменської угоди» — жінку надзвичайно «сильним» і, мабуть, — найобразливішим для чешки номінантом *kráva* назве інша жінка (як у вічі, так і поза очі — *Ty jsi ale kráva! To je ti kráva!*), чоловіка номінантом *vřl* — звичайно чоловік (*Ty vole!*) за відповідний безглуздий вчинок — *kravinu* чи *volovinu*.

Не можна залишити поза увагою ще один чеський номінант — *honřík*, який виник як жартівливе перенесення найменування (апелятивізація гіпокористич-

⁵¹ Eisner P. Chrám s tvřz.— Praha, 1997.— S. 311–313.

⁵² Детальніше про це див.: Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной девиаологии.— Л., 2000.— 236 с.

⁵³ Fournier J.-L. Mysli! Holce přece nemřže řikat vole! Manuál chování pro náctileté.— Praha, 2000.— 165 s.

ної форми *Honzik* оніма *Jan*) і в 70–80-х роках ХІХ ст. позначав модну частину жіночого одягу — спеціальну подушку, що зі споду (нижче спини) пришивалася до жіночої сукні. На наш погляд, цей факт також можна розглядати як фемінізацію, нехай і своєрідну, *masculina tantum*.

Неупереджений аналіз маскулінізованого вираження *nomina feminina* та фемінізованого *nomina masculina* в українській, російській та чеській мовах свідчить про домінування маскулінності і дозволяє виявити цілком логічні асиметрії, що знаходять своє пояснення у світоглядних та мовних чинниках. Інша річ, коли мова фіксує девіації — відхилення жінки або чоловіка від певних суспільно визнаних світоглядних констант маскулінності чи фемінінності. Таке відхилення є аксіологічно несхвальним як щодо чоловіка, так і щодо жінки. Навряд чи можна говорити й про те, що чоловічий погляд на світ у чоловічій картині світу є дискримінуючим або сексуально принизливим для жінки. Якщо й припустити, що всі наведені номінанти створені номінаторами-чоловіками, то доведеться визнати або безмежну самокритичність синів Адамових та феноменальне почуття гумору (що навряд чи відповідає дійсності), або визнати факт, що фемінізовані маскулінізми створені номінаторами-жінками для того, щоб помститися чоловікам за маскуліноцентричність мови.

Говорити про полюсну протиставленість маскулінності й фемінінності в оцінному плані, про несумірність позитивної та негативної оцінності девіацій чоловічості та жіночості, віддзеркалених мовою, видається безпідставним. Мова однаковою мірою негативно оцінює як у чоловікові, так і в жінці те, що не відповідає еталону-нормі. До того ж пейоративні оцінки фемінінного чоловіка видаються набагато виразнішими й дошкульнішими, ніж пейоративні оцінки маскулінної жінки, що підтверджують мовні факти. Незаперечним залишається одне: чоловік має залишатися чоловіком, а жінка — жінкою і у світоглядній системі констант маскулінності та фемінінності, і в мові.

(Рівне)

A. M. ARKHANHELKA

MASCULINICAL EXPRESSION OF FEMININITY AND FEMININAL EXPRESSION OF MASCULINITY IN SLAVONIC LANGUAGES: INTERACTION OF «ONE'S» — «SMB ELSE'S»

In the article through the opposition «one's» — «smb. else's» the facts of masculinical expression of femininity and femininal expression of masculinity in Ukrainian, Russian and Czech languages are examined in order to find out the specific character of ratings and gender asymmetries.

Key words: the direction of language on masculinity, masculinity, femininity, the domination of masculinity, gender asymmetries.